

Dødsriter blant merina på Madagaskar

MARIANNE SKJORTNES

Det har til alle tider vært et stort problem for kirke og misjon på Madagaskar å komme til rette med hvordan man skal forholde seg til gassiske dødsriter. Dette er fortsatt et aktuelt problem, og det er derfor nødvendig å tilegne seg en forståelse av dødsritenes sosiale og kulturelle betydning. Formålet med denne artikkelen er å bidra til innsikt i dette fenomenet i gassisk kontekst.

Dødsritualer, graver og skikker knyttet til disse, står sentralt i hele den gassiske kultur. Best kjent er kanskje *famadihana*, likvendingsfestene hos merina. Blant disse legges det stor vekt på gravkonstruksjoner og utsmykning av gravene. Forbruket av tid og ressurser til vedlikehold av graver og til dødsseremonier er betraktelig over hele Madagaskar, og dette henger sammen med at begravelse av de døde og likvendingsfester er et av de viktigste uttrykk for den tradisjonelle gassiske religionsforståelse, økonomi og sosiale prestisje.

Og det er nettopp dette jeg vil si litt om – hvordan skal vi forstå den gassiske virkelighet? Og vi kan spørre: bruker gasserne sitt liv på å forberede sin død? Eller hvordan er det de tenker? Er gasserne livs-sentret eller dødssentret? Utfra vår tankegang er det først og fremst pengeforbruket som er det mest oppsiktsvekkende og kanskje mest frastøtende ved disse skikkene. Jeg snakket for ikke lenge siden med en bonde som hadde vært med på likvendingsfest for sine avdøde slektninger forrige sommer, og denne festen hadde kostet 2.000.000 fmg (ca. 10.000 kr). Dette var en vanlig landsens bonde uten store økonomiske ressurser, men som strever for å skaffe det daglige brød til familien. – Hva er det så som er så viktig for denne mannen?

Utfra historiske årsaker ble merina, som er den største etniske gruppen på øya, spredt utover hele Madagaskar i løpet av forrige århundre, og denne spredte bosetningen er i stor grad opprettholdt fram til i dag. På denne bakgrunnen er *tanindrazana* viktig å forstå. Ordet betyr anenes

jord, der slekten egentlig kommer fra. Folk har en oppfatning om at det er *der* de egentlige hører hjemme – og at det er der de burde ha bodd, selv om det kanskje er flere generasjoner siden de flyttet derfra. Tilknytningen til tanindrazana understrekes på den ene siden gjennom *jordeiendommer* de har der, og på den andre siden gjennom *gravrettigheter* i familiegraven som igjen knytter og binder slektsgruppen sammen. Forholdet til tanindrazana oppleves som en mer egentlig og verdifull tilknytning enn den tilknytning man har til bostedet, og dette kommer bl.a. til uttrykk ved at der ofte er sterke sanksjoner mot å selge tanindrazana-jord, mens en gjerne selger annen jord, f.eks. bosetningsjorda dersom det er behov for det. Ettersom en slektsgruppe ofte bor spredt, er tanindrazana et samlingssted både ved begravelser og likvendingsfester – *famadihana*. Derfor er det viktig å opprettholde forbindelsen med tanindrazana. Her utspilles det «virkelige» livet og denne tilværelsen oppleves som mer virkelig enn den aktuelle tilværelsen der man bor.

Å opprettholde forbindelsen med «det virkelige livet» realiseres først og fremst gjennom dødsriter som utspilles i tilknytning til familiegraven og tanindrazana. Slik opprettholdes relasjoner og bånd til slektsgruppen, til graven og til tanindrazana. Disse utgjør viktige aspekter av merinas forestillingsmessige virkelighet ved at de representerer forbindelsen til de levende slektningene og til den videre slektsgruppen som lever i graven, nemlig de døde.

Betydningen av å opprettholde forbindelsen med tanindrazana blir understreket gjennom tre ting:

- 1) Tanindrazana-tilhørighet demonstrerer rang og avstamning, dvs. om de er av slave-ætt, frie bønder eller adelige, og slik avstamning hører med til almenkunnskapene hos folk.
- 2) Tanindrazana-tilhørighet representerer tilknytning til en fast og tilsynelatende uforanderlig tilværelse, som et slags fast holdepunkt i en verden under stadige endringer.
- 3) Tilknytningen til tanindrazana er et bånd til ens levende slektninger, enten de lever eller gjennom familiegraven er et bånd til de døde slektningene.

Vikan si at merina i hovedsak praktiserer to typer dødsriter: 1) *begravelse* og 2) *likvending*.

Det er vanligvis ikke så store og omfattende feiringer av begravelser, ettersom den egentlige og viktigste dødsseremonien foretas noen år senere, og da sammen med den virkelige slektsgruppen, virkelige

havana. Begravelse derimot organiseres av naboer, *fokonolona* på stedet der en faktisk bor.

Den andre dødsriten hos merina, *famadihana*, av *mamadika*, som betyr å snu om, vende på, vanligvis oversatt med likvending på norsk, regnes som den egentlige avskjed med den døde, og er den mest sentrale og betydningsfulle dødsrite. Her er man sammen med slektninger – både de døde og de levende – og *famadihana* representerer i så måte forbindelsesleddet mellom liv og død, der døden er den endelige forening med slektningene. Jeg har i denne sammenheng valgt å ta for meg likvendingsriter, ettersom det i første rekke er disse man i kirkelig kontekst opplever problematisk.

Famadihana holdes hvert tredje, femte eller syvende år, alt etter den enkelte slektsgruppes tradisjon. De eldste lederne for slekten velger i fellesskap et tidspunkt for seremonien og foretar på forhånd økonomiske forberedelser som forplikter alle medlemmer til økonomiske bidrag til gjennomføringen av likvendingsfesten. Dette betyr ofte en alvorlig og stor inngripen i deltagerens økonomiske evne, men deltagelse i *famadihana* har høy prioritet, og er nødvendig for alle som ønsker å oppfylle sine forpliktelser som medlemmer i en slektsgruppe, og for å ha rettigheter i en grav hvor de selv en gang skal graves.

Dessuten henger likvending sammen med arv av jord. Alle som arver jord forplikter seg til å delta og til å bidra økonomisk til familiens likvendingsfester. Dette er en av årsakene til at kvinner i den senere tid ofte frasier seg retten til å arve jord, og lar brødrene fordele foreldrenes jordeiendommer. Kvinner som gifter seg, vil i alle fall få forpliktelser gjennom sin manns arv, og for å slippe å måtte gi økonomiske bidrag til to slektsgraver, velger hun ofte å avstå fra å arve jord fra *sine* slektninger.

Dette er en tendens som synes å forsterke seg, ettersom folk opplever det stadig vanskeligere å brødfø seg og sin familie, og dette å frasi seg arv av jord sees da som en måte å minske familiens økonomiske problemer.

Likvending kan dreie seg om fire forskjellige handlinger:

1. En endelig gravlegging av den døde som er foreløpig gravlagt et annet sted.
2. Et lik tas ut av graven og legges tilbake med nytt likklede.
3. Et lik flyttes fra en gammel grav til en ny for å skape kontinuitet fra den gamle. Det er utenkelig å legge et nytt lik alene i en ny grav, – dette kan føre til ulykker og enda flere dødsfall i familien.
4. Lik flyttes fra en grav til en annen, f.eks. at det er to slektsgrupper

som har rettigheter i en person, og at disse bytter på å ha liket i sin grav.

De vanligste av disse handlingene er der lik føres hjem til familiegravene, og der lik tas ut for å skiftes likklede på.

En likvendingsfest er kort beskrevet en begivenhet der slektsgruppen samles i 2–3 dager på hjemstedet, der familiegravene er. Deltakerne har med seg gaver som overrekkes etter utveksling av tradisjonelle taler. De som sto de avdøde nærmest, kommer med de største bidragene, liksvøp, penger, ris eller andre gaver. Alle bidrag blir nøyaktig skrevet ned i en notisbok, og denne danner grunnlaget for motytelser ved likvendingsfester senere, der man må gi igjen tilsvarende det man har mottatt, pluss litt til. Dette uttrykkes med uttrykket «atero ka alao» (gi og ta igjen).

Likvendingsseremonier samler store folkemengder. Der jeg har vært tilstede, har det vært fra ca. 200–600 mennesker. Bispising av gjestene er et viktig element ved begivenheten, og hovedmåltidet inntas om formiddagen før graven åpnes på det tidspunkt som dagvelger har fastsatt. Under sang, dans og spill av musikanter som er leid for anledningen, blir lik båret ut av graven og lagt på bakken på rad og rekke. De viktigste er de nylig døde som det ikke har vært holdt likvendingsfest for før. Disse er midtpunktet for festen, og blir pakket inn i flest nye liksvøp. En del blir det skiftet svøp på inne i graven, og de eldste som man ikke lenger husker navnet på, blir ofte bundet sammen i et felles liksvøp. Det er i første rekke nære slektninger som står for disse aktivitetene.

Selve gravkammeret er ofte bygd med hyller eller senger på de tre veggene der det ikke er noen dør. De nylig døde legges inn nederst, og flyttes ved likvending opp i neste hylle. Kjønnene holdes adskilt, menn for seg og kvinner for seg.

Atmosfæren rundt likvendingsriter er en blanding av skrekk og begeistring. På den ene side skapes det redsel fordi regelen om respekt og unngåelse av de døde blir brutt, og på den andre siden vises det glede fordi likvending blir holdt for å gjøre de døde glade, og for å feire foreningen mellom de levende og de døde. Imotsetning til det vi kanskje kunne vente, er det ikke først og fremst det makabre som preger festen, men glede og lystighet.

Dersom en spør folk om hvorfor de feirer famadihana-riten er det overraskende mange som svarer at de ikke vet hvorfor, selv om de anvender store beløp på seremonien, eller enda mer vanlig svarer man at seremonien utføres fordi forfedrene og formødrene gjorde det, og dermed er det det riktige å gjøre, også for etterkommerne. Mange henviser også til Bibelens 4. bud om at en skal hedre sin far og sin mor,

og angir det som begrunnelse for plikten om utførelse av likvendingsseremonier. Imidlertid er det en del informanter som har klare og reflekterte forklaringer på riten, og på bakgrunn av disse, samt egne observasjoner og i tillegg også med støtte i sosialantropologen Blochs studier fra merina (Bloch 1971), kan det utledes en mer generell forklaring på seremonien.

Likvending utføres for å endelig kunne gjenforene en familie som mens de levde kanskje bodde spredt, og derfor også er blitt foreløpig gravlagt der de bodde. Idealet for merina er at slektninger skal leve sammen både før og etter døden, og dette uttrykkes blant annet i ordtaket «Velona iray trano, maty iray fasana», som kan oversettes med at de som bor i samme hus, dvs. er slektninger, også må bli gravlagt i samme grav. Ettersom slektninger ofte bor spredt rundt omkring på øya, er famadihana-feiringen nettopp en slags virkeliggjøring av dette idealet, og en kan derfor være trygg for at når en dør, så skal en få være sammen med slektninger i graven.

Dersom man gjennom livet unnlater å oppfylle sine forpliktelser overfor sine slektninger, pådrar man seg skyld, og her dreier det seg ikke om konkrete gale handlinger, men en slags almen skyld overfor slektninger (havana), f.eks. dette at man ikke bor sammen med slektninger, noe som uunngåelig fører til skyld. En slik oppsamling av skyld kan man ikke komme unna, men likvendingsriten er å betrakte som en slags avbetaling på skyldsbyrden, og er med på å gjøre denne lettere. Å la være å utføre famadihana, særlig dersom en er i økonomisk stand til det, betyr at skylden øker. Når man ved å gjennomføre likvendingsseremonien har gjort sin plikt overfor den døde, er man fri skyld, og hva som enda bedre er, en kan heretter vente seg hell og lykke. En vellykket gjennomføring av riten kan gjøre at en i framtiden lykkes både økonomisk og sosialt.

Likvendings-seremonien gir den døde en ny status, og som forfedre og formødre har de mer makt enn de hadde som mennesker, og kan gi sine etterkommere fruktbarhet, helse og rikdom eller ulykke, sykdom og uår. Denne makt har den avdøde ikke som individ, men som en av ane-kollektivet som lever i graven. Derfor er det så viktig at de døde blir ført hjem til sine. I fellesskapet med de døde ligger deres status, makt og ære.

Men det er ikke bare de dødes fellesskap som er viktig. Også fellesskapet mellom de levende slik det kommer til uttrykk gjennom likvendingsfestene, er vesentlige. Invitasjoner, gaver og andeler som blir gitt og tatt i mot, sosiale kontakter mellom de tilstedeværende, opphold hos slektninger, gjestfrihet, tjenester som utveksles, samtaler, måltidsfelles-

skap og religiøse opplevelser knytter sterke bånd mellom deltagerne. Folk blir kjent med sine røtter og sin slekt, og den styrke og støtte man kan regne med i sin egen kamp for tilværelsen. Likvending kan på denne måten sees som et stort slektsstevne. I tillegg gir det gifteklar ungdom mulighet til å finne ekteskapspartner innenfor egen slekt, i pakt med tradisjonen. Det er heller ikke uvanlig at festen fortsetter utover kveldene og natten med frie seksuelle utfoldelser, også i pakt med tradisjonen, selv om dette representerer et brudd på de allmenne seksualnormer i dagens merina.

For det tredje betraktes likvendingsseremonien som kilde til nytt liv gjennom de avdødes gave av fruktbarhet. I løpet av festen blir nære slektninger som kanskje fremdeles har en følelsesmessig sterk tilknytning til avdøde, tvunget til å ha nær fysisk kontakt med liket. Kvinner sitter f.eks. med liket rullet inn i likklede på fanget sitt. Barnløse og ufruktbare kvinner ruller seg i gamle likkleder og gamle matter som liket har vært rullet inn i ettersom dette oppfattes som et middel til å gjøre kvinner fruktbare. Dessuten bringer kontakten med lik-rester velsignelse og rikdom, og er derfor en ettertraktet relikvie for både kvinner og menn. Den nære fysiske kontakt en har med liket synes å være et ledd i de gjenlevendes sorgprosess. Dette bidrar nemlig til en markering av de døde, og da spesielt de nylig døde som irreversible døde, og definitivt adskilt fra de levende. Dessuten blir en ved en slik fysisk kontakt med liket tvunget til å gjennomgå en følelsesmessig sterk opplevelse som markerer en avskjed mellom nære slektninger. Og ikke minst viktig er det at fruktbarhet understrekes som en konsekvens av døden, eller sagt på en annen måte: døden som en livgivende kraft.

Ifølge sosialantropologen W.R.Huntington (Huntington 1974) oppleves død på Madagaskar som en forstyrrelse av den balanse som eksisterer i tilværelsen. Denne balansen gjenopprettes ved at man tilfører ekstra mye av motsatte elementer, slik som livskraft og fruktbarhet. Å slakte kveg og spise kjøtt er uttrykk for å øke livskraften og dette skjer ofte i store mengder ved f.eks. likvending. På samme måte drikkes ikke brennevin bare fordi det er morsomt å være full, men først og fremst fordi en løssluppenhet som følge av romdriking medfører en overdose av livskraft og vitalitet, og er dermed et bidrag til å gjenopprette balansen i tilværelsen.

Likvendingsseremonier er på den ene siden et slags opprør mot døden, og her overdøves døden med *liv*, med sang, dans, trommer, høyrøstet snakk, latter og seksualitet.

På den andre siden representerer likvending slutten på en prosess som begynte med begravelse der døden inntraff, og som gjennom likvending

ender med en slags depersonifisering av den døde, som for hver likvending vil framstå som fjernere og fjernere, og som etterhvert vil inngå i en felles gruppe av aner eller avdøde slektninger i graven.

I den gassiske kultur er døden et allestedsnærværende fenomen, bl.a. på den måten at de levendes forhold til de avdøde kommer til uttrykk i det daglige liv. Det er anene som har skapt det samfunn de levende lever i med de normer og forpliktelser som finnes der. Troen på livet i graven er en grunnleggende forestilling, og det er her det virkelige livet skal leves – i fellesskapet med slektninger.

Samtidig er den gassiske virkelighet preget av følgende paradoks: i en tilværelse med knapphet på liv, er det døden som forsyner med liv (Bloch 1971). Det er døden som er den livgivende kraft. Døden gir fruktbarhet til ufruktbare kvinner. Døden gir et virkelig liv til de døde som er lagt inn i graven. Døden gir livskraft til de levende. Hos merina kommer dette f.eks. til uttrykk ved en flaske med vann uten kork som ofte står oppå gravene. Flasken skal samle kraft fra døden og de døde, og spres med jevne mellomrom utover til de levende og deres liv.

Det er blitt sagt at Madagaskar er øya «der de døde ikke dør», men der de lever videre i sin egen verden og i de gjenlevendes samfunn med de døde. En forståelse av dødsskikkene er kanskje den viktigste nøkkel til å forstå noe av den gassiske kultur, og den gassiske livsfilosofi.

Bloch, M. 1971: *Placing the Dead. Tombs, Ancestral Villages, and Kinship Organization in Madagascar*. London, Seminar Press.

Huntington, W.R. 1974: *Religion and Social Organization of the Bara People of Madagascar*. The University of Michigan Press, Ann Arbor.

Marianne Skjortnes, f.1953. Magistergrad i sosialantropologi 1985, lærer for NMS på Madagaskar 1978 – 82, forsker ved Norges råd for anvendt samfunnsforskning med forskningsprosjekt på Madagaskar 1986 – 89. Forsker ved Rogalandsforskning i Stavanger.

Death rituals among the Merina of Madagascar.

The article describes the most important death rituals among the Merina people, the funeral rite and the so-called corpse turning ceremony. Special emphasis is put upon the social aspects of the ceremony: the link with the ancestral land, the community between the living and the dead, and the dead ancestors as a life-giving force.